

Јахын мүддәт әрзиндә республикамызын ән ири кимја истеһсалаты мүәссәләри сырасына Сумгајыт нефт-кимја комбинаты да даһил олачагдыр. Бу комбинат бензин фраксияларындан тутмуш, һазыр мәнсула гәдәр карбонду-һидрогенли һамалын комплексли е'малыны һәјата кечирәчәкдир. Бу истеһсалатын архасынча полимер тикинти материаллары заводу ишә дүшәчәкдир; бурада синтетик материаллардан истилик изаледичи вә үзлүк плиталар истеһсал едиләчәкдир.

И. С. Хрушәвов јолдаш Сов.ИКП МК-нын декабр пленумунда демшидир: «Кимја кәнд тәсәррүфатыны јүксәлтмәк үчүн гүдрәтли васитәдир». Кимја бизә өлкәдә там әһсул боллуғу јаратмағ сәһәсиндәки ән мүнүм вәзифәләрин һәлли үчүн ачар перир. Пленум белә һесаб етмишдир ки, мөдән күбрәләри кәнд тәсәррүфатыны јүксәлтмәк әсәсларынын әсасыдыр, бунларын кениш тәтбиг едилмәси кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын интенсивлији үчүн јол ачыр.

Мөдән күбрәләри истеһсалы сәһәсиндә бизим республикамыз—Сумгајыт суперфосфат заводу вә тикилмәкдә олан аммиак күбрәләр истеһсалы гурғусу аз рол ойнамајагдыр. Суперфосфат истеһсалы үчүн республикамызда үчүз һамал—синтетик этил спирти истеһсалында ишләдилмиш сульфат туршусу вардыр. Беләликлә, сульфат туршусу ики гат (спирт вә суперфосфат алмағ үчүн) тәтбиг едилди, аммиак

күбрәләри истеһсалы үчүн дә бизим үчүз һамалымыз—бир сыра техника истеһсалатларда туланты гидрогенимиз вардыр.

Республикамыз фосфат вә азот күбрәләри илә јанашы оларағ калнум күбрәләри дә истеһсал едәчәкдир. Калнум күбрәләри һазырда тикилмәкдә олан Кировабад алюминум заводунда истеһсал олунагачдыр, бу завод кимја вә алван металлуркијанын ән ири вә мүрәккәб объектләриндән биридир.

Гејд етмәк ләзымыдыр ки, гаршыдакы ики илдә Совет Иттифагында мөдән күбрәләри истеһсалы 15 милјон тон артырлачардыр. Республикамызда исе ики ил әрзиндә мөдән күбрәләри истеһсалы 20 дөфәдән чох артачардыр.

Беләликлә, Совет Иттифагы јахын иләр әрзиндә истеһсал едилән мөдән күбрәләринин миғдары чәһәтчә бүтүн дүнија өлкәләрини өтүб кечәчәкдир. Бунунла да «Кәләчәкдә күбрәләрин истеһсалы вә тәтбиги чүгүн вә полад истеһсалынын миғдасына барабәр олачагдыр»,—дејә јазмыш олан даһи рус кимјачысы Д. И. Менделеевин арзулары һәјата кечириләчәкдир.

Бүтүн совет кимјачылары кими, республикамызын кимјачылары да өзләринин бүтүн јарадычылығ фәалијјәтини бөјүк кимјанын инкишафына јөнәлдәчәкләр, бүтүн гувывә вә биликләрини, енержи вә истеһсалдарыны коммунизм чәмијјәти гурмағ програмыны һәјата кечирмак ишинә сәрф едәчәкләр.

Педагожи вә психоложи мәсәләләр

Проф. М. МЕҢДИЗАДӘ.

РӘШИДБӘЈ ӘФӘНДИЈЕВИН ПЕДАГОЖИ-ӘДӘБИ ФӘАЛИЈЈӘТИ ВӘ ИРСИ ҺАГГЫНДА

(АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ)

Көркәмли Азәрбајчан педагогу Рәшидбәј Исмајыл оғлу Әфәндијевин анадан олмасынын 100 иллији тамам олмушдур. Рәшидбәј Әфәндијев јарым әсрдән артығ бир мүддәт әрзиндә доғма јурдунда халғ маарифинин јайылмасы уғрунда фәдакарлығла чалышмыш, дөврүнүн бағачығла маарифчи вә мүәллимләриндән бири олмушдур. Буна көрә дә онун марағлы вә зәнкин педагожи-әдәби ирсини шәрһ етмәк, әтрафлы өјрәнмәк бөјүк әһәмийјәтә маликдир.

☆

Рәшидбәј Әфәндијев 1863-чү илдә Нуха шәһәриндә анадан олмуш, әввәлчә моллахананда охумуш, сонра рус ибтидан мәктәбиндә тәһсил алмыш, 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасы јанында һәмнин илдә ачылан Азәрбајчан шө'бәсинә дахил олуб, 1882-чи илдә ораны битирмишдир. 8 ил Гутташәндә вә 2 ил Хачмазда ибтидан рус мәктәпләриндә мүәллимлик етдикдән сонра, Рәшидбәј 1892-чи илдә Тифлис шәһәринә көчмүш, орада Зағағғазја мүсәлманларынын руһани идарәсиндә кәтиб мүавини вәзифәсиндә тәрчүмәчи ишләмиш, һәмчиннин шәһәрдә мүәллимлик етмишдир.

Рәшидбәј о заманлар Тифлисдәки мүәллимләр институтунун курсу үзрә тәдричән имтаһан верәрәк, институтун сон курсуна дахил олмуш вә 1900-чү илдә һәмнин институту бити-

риб шәһәр мәктәби мүәллими адыны алмышдыр. Һәмнин илдә Рәшидбәј Гори мүәллимләр семинаријасына Азәрбајчан дили вә шәрһат мүәллими тәјјин олунмуш вә бу вәзифәдә 1916-чы иләдәк галғмышдыр. 1916-чы илин пәјызында Рәшидбәј Јереван вилајәти үзрә мүсәлман әһалисинә хидмәт едән ибтидан рус мәктәбләри инспектору вәзифәсинә тәјјин олунмушдур.

Бөјүк Октябр ингилабы гәләбә чалдыгдан сонра о, Азәрбајчана бајытмыш, бир илә јахын мүддәттә Бақы шәһәриндә ишләмиш вә сонралар Нуха шәһәринә көчмүшдур. Азәрбајчанда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра Рәшидбәј Нуха шәһәриндә киши вә гадын семинаријаларынын тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир.

Рәшидбәј 1933-чү иләдәк Нуха Мүәллимләр Семинаријасында педагогика вә рус дили мүәллимин олмуш вә доғма шәһәринин маарифи јолунда әлиндән кәләни сәрф етмишдир. Рәшидбәј 1942-чи ил август ајынын 31-дә Нуха шәһәриндә вәфат етмишдир.

☆

Рәшидбәјни јарадычылығыны јахшы дәрк етмәк үчүн ону јетишдирән шәрһат, о заман прәли сүрүлән маариф мәсәләләрини, Әфәндијевин мәсәләдашларыны өјрәниб билмәк ләзымыдыр, чүнки Рәшидбәј о заманкы ичтиман вә мөдәни

Һәҗәтдан тәҗрид едилмиш бир адам олмамышдыр.

Мәлүм олдуғу үзрә, XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын Русия тәркибинә дахил олмасынын бөјүк тарихи нәтиҗәләриндән бири ондан ибарәт олду ки, мütәрәгги рус мәдәнијјәтинин тәсирин алтында азәрбајҗанлы кәңләрдән мәдәнијјәтиминин М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширванли. Н. Вәзиров кими бир сыра көркәмли нүмәјәндәләри јетишди. Онлар Азәрбајҗанда мәнфур көһнәлик әлејһинә, халг маарифинин кениш күтләләр арасында јайылмасы уғрунда мүхтәлиф јолларла вә вар гүвәләри илә мүбаризә апарырдылар. Рәшидбәј һәлә кәң икән бу мүйүм мәдәни вә ичтимаан һадисәни дәрк едир, бу чәбһәнни әскәри олмаға тәләсирди.

Рәшидбәј Азәрбајҗанын елә бир дөврүндә доғулуш бөјүмүшдүр ки, о заман кениш халг күтләләри чәһаләт пәнчәсиндә иштираб чәкир, садә инсанлыг һүғуғларыннан белә, мәрһум едилдириләр. Мүәллим вә публицист Рәшидбәј, Вәзировун јаздыгы кими, нәинки бүтүн Азәрбајҗаны, һәтта онун, XIX әсрин икинчи јарысында ән бөјүк шәһәри олан Бақыны «бир зүлмәт бүрүмүшдү вә әһали бу һөвнәк гаранлығда нәинки бир-бирини көрүб таныја билмирди, һәтта өз хүсуси мәнәфејини, кәләчәдини дәрк етмәкдә белә ачиз иди. Елм, маариф, һүғуғ вә ганун дејиб бу чәһаләт вадисинин бијабанында гышгыран кәсин сәсинә әкс-әсдә оларат јалныз чубуг вә фалагга шагғылтасы, аңғач мәсүм мүсәлман балаларынын чансыхычы нәләләри ешидилдириди». Белә бир дөврдә јетишиб боја-баша. чатан Рәшидбәј, халгынын көһнә адәтләр әлиндә, мәдәнијјәтдән мәрһум, зүлмәт ичәриндә кечиндијини, маарифә олан еһтијачларынын дәриндән дәрк едир, көһнәлијә гаршы, маариф уғрунда вурушан мүбаризләр сырасына кечмәјә чалышырды. }

¹ Бақыда рус-мүсәлман мәктәбләринин 25 иллик јубилеји, сәһ. 2, Бақы, 1914.

Рәшидбәј узун илләр нәчиб мүәллимлик әмәји сәрф етмишдир, лакин ону Азәрбајҗанда халг маарифи тарихиндә мәнһур едән тәкчә бу олмамышдыр. Гори семинаријасында охујаркән о, семинаријанын директору, бөјүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин шакирди, тәрәггипәрвәр педагог Д. Д. Семјоновун тәсирин алтында, семинаријанын Азәрбајҗан шәбәсинин инспектору, нәчиб вә тәрәггипәрвәр педагог А. О. Чернјајевскинин биләвәситә рәһбәрлији алтында тәһсилини тамамламышдыр. Бу илләрдә Рәшидбәј габагчыл рус педагоғларынын, хүсусән Ушинскинин әсәрләри илә таныш олур, онун аңа дили тәһлиминә даир нәзәријәсини Азәрбајҗан дили тәдрисиндә тәтбиғ етмәк үчүн һәлә шакирд икән Чернјајевски илә биркә ишләјирди. Семинаријадә мүәллимлик едәркән о, орадагы габагчыл педагоғларла тамасдә олур, дәрс китаблары үзәриндә чалышыр, методик вәсаит һазырлајыр, педагожи мәзһунлу мәғәләләри илә рус вә Азәрбајҗан дилләриндә мәнбуатда фәал иштирак едир, азәрбајҗанлы кәңләрдән мүәллим һазырламағла мөшғул олурду вә с.

Рәшидбәјин халг маарифинин тәрәггисиндәки мүйүм хидмәтләри, һәр шәјдән әввәл, онун ингилабдан әввәлки дөвр үчүн ана дили үзрә гижмәтли дәрс китаблары тәртиб етмәсиндә вә мин чүр мәнәвләри дәф едәрәк онлары чап етдирмәсиндә вә јаймасындадыр.

XIX әсрин сон рүбүндә Зағәғғазияда, хүсусән Азәрбајҗанда олан ибтидан рус мәктәбләриндә шакирдләр арасында азәрбајҗанлыларын сајы аз да олса артмаға башламышды. О заманлар дәрс планы бу мәктәбләрдә һәфтәдә 2—3 саат ана дили охунмасына ичәзә верирди. Бу рәсмийәтә истинад едәрәк, А. О. Чернјајевски 1882-чи илдә сәс үсүлу асасында Азәрбајҗан дилиндә «Вәтән дили» адлы илк әлифба китабы јазыб нәшр етди. Һәлә семинаријадә шакирд икән Рәшидбәј бу ишдә өз мүәллими Чернјајевскијә көмөк етмишди. Сонралар Азәрбајҗан

чанда рус-мүсәлман мәктәбләринин јаранмасы вә кенишләnmәси ана дилиндә дәрс китабларына бөјүк еһтијач доғурурду. Бу мүнәсибәтлә бир сыра габагчыл мүәллимләр Тифлиседә, Бақыда дәрс китаблары јазмаға чалышырдылар. Буларын арасында Рәшидбәј өн сырада кедир вә Чернјајевскидән сонра, һәлә көнд мүәллими икән 1887-чи илдә ана дилиндә «Ушаг бағчасы» адлы икинчи әлифба китабыны јазыб нәшр етдирилди. }

Азәрбајҗанлылар үчүн ана дилиндә әлифба китабынын о заманлар нәшр олунмасынын нә дәрәҗәдә бөјүк мәдәни әһәмийәти олдуғуна даир Рәшидбәјлә арамызда олмуш бир сөһбәт чох марағлыдыр.

1940-чы илдә Рәшидбәјә мурачит едәрәк, әлифба тәһлиминин тарихинә даир хәтирләриндән данышмағы ондан хәтиш етдик. Рәшидбәј бу барәдә чох гижмәтли мәлүмат верди. Сөһбәтин сонунда о, чох дәрин елми мәнәсы олан ашағыдакы фикирләри сөјләди: «Азәрбајҗанда әлифба тәһлиминин тарихини өйрәнмәк чох вәчиб елми ишдир. Лакин буна тарихи нөгтеји-нәзәрән дә јанашмағ ләзымдыр. Мән истрәдин ки, XIX әсрин һадисәләри бу күнүн аршыны илә өлчүлмәсин. Инди биз ана дилиндә ибтидан, орта мәктәбләримиз, һәтта али мәктәбләримиз вә дарүлфунунумуз вардыр. Инди һөкүмәт халгын әлиндәдир вә китаб јазмағ вә ону чап етдирмәк дә нә гәдәр асандыр. Бу мәдәни гәләбәләр нөгтеји-нәзәриндән ана дилиндә әлифба тәһлими тарихини өлчмәк истәсәниз, бунун үчүн өлчү вәһиди тапмајачагсыныз. Демәк вәстәјирәм ки, кечән әсрин 80-чы илләриндә биз бир груп мүәллим ана дилиндә әлифба тәһлиминин аз-чох низама салаанда, она санки дөрүлфүнүн ачырыг кими бөјүк бир мәдәни гәләбә кими бахырдыг. Мән ишин бу чәһәтини көстәрмәнизи хәтиш едирәм». Бу тәклифлә разылашмамағ мүмкүн дејилди.

XIX әсрин 80-чы илләриндә А. Чернјајевски. Вәлибәјов, Р. Әфәндијев вә башга көркәмли педагоғ-

ларына ана дилиндә әлифба тәһлимини демәк олар ки, о дөвр үчүн илк дөфә јолуна гојмалары, ана дилиндә мәктәб ачмағ кими бөјүк ишин мүйүм бир педагожи пиләсидир. Бу бөјүк вә нәчиб ишдә Рәшидбәјин көркәмли ролу олмушдур.

«Ушаг бағчасы»ны тәртиб едәрәк Әфәндијев һәм Чернјајевскинин «Вәтән дили»ндән, һәм дә крымлы Гаспринскинин «Хачеји-Сәбјан»ынын тәрчүбәсиндән истифадә етмишди. «Ушаг бағчасында о' даһа чох К. Д. Ушинскинин «Родноје слово» адлы әлифбасынын әсас принципләринә истинад етмишдир. Чернјајевскидән фәргли оларат Рәшидбәј әрәб орфографиясына хас олан бир сыра һәрфләри әлифбадан чыхардаг бүтүн әлифба тәһлиминин 25—30 дәрәдә вермәјә мүнәввәфәғ олмушду (китабын бәзи чәпларында 25, бәзиляриндә 30 дәрәс верилди): Она көрә дә «Ушаг бағчасы»нын чилди үзәриндә мүәллиф белә јазырды: «Савадсыз адам бир ајла охур, јазар. Лакин әрәб әлифбасынын чәтинлији, һәр һәрфин 3—4 шәкли олмасы тәчрүбәдә әлифба дөврү үчүн бир ај дејил, даһа чох вахт тәләб едирди. Рәшидбәјин «Ушаг бағчасы»нын әлифбадан сонракы һиссәси, методик чәһәтдән даһа әлverişли, көрпә ушағларын јаш хүсусијјәтләринә даһа үјүн материал вердијиндән, китабын педагожи гижмәтинин артырдыр.

Диггати бурада даһа чох чәлб едән чәһәт ондан ибарәт иди ки, Рәшидбәј китабын бу һиссәсинә мәншәтә вә тәбиәтә (биткиләр, һейванлар вә гушлар әләминә вә с.) адл. 7—8 јашлы ушағларын баша дүшчәкләри, һәмчнинн онларда әхлағи дүјүләр ојадан вә тәрбијә едән чохлу тәһлим материалы дахил етмишди. Бу материаллар гисмән нәср, гисмән дә мәнзүм парчалар шәклиндә верилән, дилчә чох садә вә рәван охунан мәтнләрдән ибарәт иди. Бирини мисәл кәтирәк: «Ушаг бағчасы»нын әлифбадан сонракы һиссәсиндә 4-чү сәһифәдә «Кап» адлы мәнзүм парчада охујуруг:

«Јаз олаңда јағар јагыш,
Отлар узанар бир гарыш.

Гарангуш еләр сифариш.
Мән сизә гонаг кәләчәм.
Олсун ки, сабаһ кәләчәм».

5-чи сәһифәдә, «Нәсиһәт» адлы мәнзүм парчада:

«Огул, чаным чикәрим.
Дүр мәктәбә апарым.
Оху чәким хәрчини.
Мәним сәбри гәрарым.
Аман-аман, өвләдим.
Кәзлә бәтмасын адым».

7-чи сәһифәдә «Дурналар» мәнзүм парчасында:

«Еј һавада үчан дурна.
Бизи гојуб гачан дурна.
Кет хош кәлдин, сәфа кәлдин.
Кәләчәксән һачан дурна?».

Ибелә мисаллардан чох кәтирмәк оларды. Аз гала 80 ил бундан әввәл чап едилән китабын белә садә дили бир чох мүасир дәре китабларымыз үчүн өрнәк ола биләр.

И Мәшһур рус шаири Крыловун бир сыра тәһсилләрини, о чүмләдән «Түлкү вә үзүм», «Јол өтөн вә итлар», «Өрдәк, балыг вә хәрчән» вә с. кими тәһсилләрини Рәшидбәјин мәнһарәтлә тәрчүмә едик китабын бу һиссәсинә эләвә етмәси дә «Ушаг багчасынын тәһлим вә тәрбијәви мәнһасыны артырмышды.

☆

Эфәндијев әлифба тәһминдә «сәс үсүлү»нун вә ја онун тәбиринчәб десақ, «тәбиин үсүлү»н тәрәфдары иди вә ону бөјүк бир мәнһарәтлә «Ушаг багчасында вә ондан истифада едилмәсинә даир јаздыгы методик көстәришләрдә тәблиг едирди. Рәшидбәј, Ушинскинин тәһсири алтында јазырды ки, әлифбаны «сәс үсүлү» вә ја «тәбиин үсүлү»лә өјрәтмәли, «әввәл јазмақ, сонра охумақ үсүлү» дәхи тәбиәтнин иғтизасыдыр. Белә ки, јер үчүндә јазы-позу олмајан заман јазыны ихтира едән шәхс әввәл һуруфаты јазып, сонра јазылмыш іазыны охујублар»¹. Гејд егмәлијик ки, вахты илә Ушински әлифба тәһлимини охудан јазыја дејил, јазыдан охуја доғру тәшкил

етмәји мәсләһәт көрмәклә ону «тарихи» бир үсүл адаландырды.

Дәрс китабы јазмақта Рәшидбәјин ролу бунула битмирд. Рәшидбәј һәм дә ана дилиндә «Бәсирәтүл-әтфал» адлы илк гираәт китабынын мүәллифи иди. 1901-чи илдә нәшр едилән бу китаб да К. Д. Ушинскинин «Детски мир» адлы китабына бәнзәјир вә Ушинскинин педагожи бахышларындан јарадычылыгга истифада әсасында тәртиб едилмишди. «Бәсирәтүл-әтфалын» бәзи чидди гүсурларына бахмајарақ (китабда дини мөвзуда чохлу материал верилтириди, онун дили шакирдләр үчүн четин иди вә с.), о, ана дилинин мәктәбләрдә тәдрисиин јакшылашдырмақ үчүн чох бөјүк рол ојнады. Мүбәлиғәсиз демәк ләзимдыр ки, 1907—1909-чу илләрә гәдәр, јәни М. Маһмудбәјов, С. С. Ахундов вә бир сыра башга көркәмди педагогларын јаратдыглары мәшһур «Иккинчи ил» вә «Јени мәктәб» китабларынын нәшринәдәк, әлифба тәһлиминдән сонра мәктәбләрдә «Бәсирәтүл-әтфал» шакирд вә мүәллимләрнин елдән-әлә вердикләри јекәнә оху китабы иди. Рәшидбәј кечән әсрләрдә оху үчүн јазылан әдәби китабларын чохунун шакирдләрә јарамадыгыны көстәрир вә беләликлә китабынын јени принципдә тәртиб едилдијиндән оху үчүн үстүн олдуғуну көстәрирди.

О јазырды: «Мөвчүл бәдиин оху китабларындан» бәзинин калами һаһиги тәрәфә күч вериб «тасәввүф» чөкүбдүр вә бәзиси мачаз тәрәфини гүввәтләндириб «тәәшшүгә» чөкүбдүр. Нәр ики мәсләк фәлсәфәјини мүшрүб олдуғундан һеч бири мәктәб тәһлиминә мүнәсиб асардан һесаб олулмаз. Чүнки софиләрнин өигдәси тәрк дүнја олмагдыр...»¹, сикдән дәм вурән китаблары да ушаглара вермәк мәсләһәт дејилди.

«Бәсирәтүл-әтфал»ын бөјүк педагожи гүмәти онда иди ки, орада дәрч едилән тәһлим материалынын чоху Азәрбајчан вә рус әдәбијјаты

классикләриндән, о чүмләдән А. С. Пушкинин вә Крыловун әсәрләриндән алыныб, мүәллифин өзү тәрәфиндән тәрчүмә едиләрәк китаба салыһан материалылар иди.

1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә вә ондан сонра Рәшидбәјин фәалијјәти гүввәтләнди. Гејд едилмәлидир ки, биринчи рус ингилабы бүтүн Русијадә олдуғу кими, Азәрбајчанын мүтәрәғги вә демократик гүввәләрини, о чүмләдән зијальыларына да чидди һәркәтә кәтирмишди. Бу мүтәрәғги зијальылар халг күтләләрини елмә вә маарифә говушдурмақ мәғсәди илә ана дилиндә мәкәбләр ачмаға, тәһсилдән мөһрүм едилмиш азәрбајчанлы ушаглари бу мәктәбләрә чәлб етмәјә, бу мәғсәд үчүн јакшы дәре китаблары тәртиб етмәјә, ушаг әдәбијјаты јаратмаға, бәдди китаблар, гәзет вә журналлар нәшр етмәјә, китабханалар ачмаға вә с. чалышырдылар.

Ингилабын зәрбәсиндән чаризмин горхуја дүшүб хырда милләтләрә мэдәни-маариф сәһәсиндә бәзи азадлыглар вәд етмәсиндән истифада едән бу мүтәрәғги зијальылар 1906—1907-чи илләрдә Азәрбајчан мүәллимләрнин I вә II гурултайларынын кечирдиләр вә халг маарифини инкишафы мәсәләләрини бұрада әтрафлы мүзакирә едиләр. Бүтүн бу тәдбирләрдә Н. Зәрдаби, Н. Нәриманов, Ү. һачыбәјов, Ф. Агајев, А. Шаһ кими истаәдәдди мэдәнијјәт хадимләри көркәмли рол ојнајырдылар. Гори семинаријасынын мүәллимләрни олан Ф. Кәчәрилински вә Р. Эфәндијевни дә сәси вә бағачылык зијальылар арасында ачыг ешидилтирди, онун дәјәрли фәалијјәти көз бағағында иди. Рәшидбәј дә башга мүтәрәғги зијальылар кими өз мәғаләләриндә көһнә молдаханалары ифша едир, онларын јарамазлыгыны, мэдәнијјәт вә маарифимиз үчүн бухов олдуғуну мисалларла сұбат едир, ачылмасы нәзәрдә тутулан ана дили мәктәбләрини нә чүр тәшкил едилмәси, нечә иллик олмасы, орада рус дилинин һансы үсүлларла тәдрис едилмәси мәсәләләрини вә с. мүзакирәсиндә фәал иштирак едирди. Бир сыра

мәғалә вә китабчаларында Рәшидбәј көһнә молдаханаларын јарамазлыгыны, ушаглари тәрбијә етмәк дејил, онларын әхлағыны поздуғуну мисаллар вә дәлилләрдә небат едирди. О јазырды ки, молдаханалар «Әһали үчүн бәдәхтәлик јуварлырындан башга бир шеј дејилди, чүнки кәчлијимизин көзәл күнләри буларда мәнһасыз вә фәјдәсыз кечир».

Рәшидбәј кәдәрлә дејирди: молдаханалар «сабаһдан ахшама гәдәр сөнәләрә сәбилләримизни мәһбус едмәк үчүн бир дустагханадыр. Вә бу тәбли һәбәхананын сәһиби, јәни «мүәллимин» мәһбус сәбилләр үчүн рәһимәси бир чәлләдир. «Оти мәним, сүмүјү сәнини шәрти илә о, һәбәханаја даһил олан сәбилләрә чан алычы бир чәлләд кәсилмиш мүзәзинләрдән, гәсәллардан, мәсчид хадимләриндән вә чарыхчылардан вә бунларын әмәли рәзал адамлардан ибарәт олан мүәллим әрбабларымыз чубуг вә фалагга вә ситәси илә маариф гурбанлары олан сәбилләримизин кез јашларыны абнисан кимн төкә-төкә, аја бизләри һансы маарифә вә һансы мэдәнијјәтә чатырачаглар?»¹.

Рәшидбәј дедикләрини Нуха шәһәриндән кәтирдiji мисалларла сұбат етмәјә чалышырды. О дејирди: «Әһалиси кәсрәт ислам илә мәшһур олан Нуха шәһәриндә раста базарда чарыхчы дүканынын күнчүндә беш-он нәфәр шакирд илә мәктәб ачмағ һал-әһвалы надиродән дејилди. Иш бу чарыхчы һәм мүшәртәрләрә мотанын сатырды, һәм дә шакирдләрин дәрсини өјрәдирди. Мәсчиддә хадимлик едәнләр әкәс өвгәт мүәллимик дәхи едирдиләр»².

Молдаханаларын бағланмасыны тәләб едән Рәшидбәј ана дилиндә үчлилик мәктәбләр тәшкил едилмәсини мәсләһәт көрүрдү. Рәшидбәј јени мәктәб јаратмағ үчүн бу мәғсәдә кәдән мүзакирәләрдә фәал иштирак едирди. О, һатта рус дилинин, ачылмасы нәзәрдә тутулан је-

¹ Бах: «Тәрәғги» гәзети, 4 март, 1909-чу ил, № 48.

² Јени орада.

¹ Арпад мәсәлеси, сәһ 44. Баки, 1914.

¹ Бәсирәтүл-әтфал, сәһ. 152, 1901, Баки.

ни ана дили мөктөблөрүндө тэдрици усулларына даир өз фикирлерини сөйлөмөкдөн чөккөнүрдү.

Рәшидбәјин көркөмлү хидмәтләрдиндөн бири дө халгы өлмө вә маариф гөвүшмәгә, онлардан исптифадә етмәжә, мөктөбләр ачмага чагырмагдан ибарәт иди. О заман бир чох табачылы мүүәллимләр, маариф хадимләри вә шайрләр (Н. Зәрдаби, Ә. Чәннәти, М. Һәди, М. Ә. Сабир вә б.) сәс-сәсә вериб мөктөб, елм, маариф мәсәләләрини тәблиг едирдиләр. Көркөмлү маариф хадими Н. Зәрдаби о заман зијалылары мәсләһәт верәрәк јазырды: «...Бақыда шөһәрин рус-мүсәлман школары иләбәл ачылан вахтларда мән мүүәллимләрин бир нечәсиндән төвөгә ејләдим ки, зикр олан мәзмунда (јәни мөктөб ачмагын, елмин, маарифин хејрини шәрһ едән) шејрләри јазып онлары хош һаваларда охумагы шакирдләрә өјрәтсиниләр ки, онлардан о шејрләр халгын азына дүшүб гејри мүсәлман виләјәтләринә дә кедиб чыхып онлары да ајылтмага сәбәб олсунлар. Һәгигәт бир аз вахтда мүүәллимләрдин бир нечәси чох пүр мәна шејрләр јазыб хош һавалар илә онлары шакирдләрә охумат өјрәтдиләр...»¹.

Һәгигәтәни, аз мүддәтдә, хуСУСИЛӘ 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә вә сонра Н. Зәрдабинин арзу етдији мәзмунда чохлу шејрләр јарадыды, мөктөб ачманын, маарифин мәнфәәти шәрһ едилди. Бу ишә фәал бир сурәтдә гошуланлардан бири дө Рәшидбәј иди. Маариф тәблиг едәнләрин арасында онун күр сәси ешидилдири, о шејрләриндән бириндә белә јазырды:

Бир аиләдә олмаја асари-маариф
Бир тәифәдән чыхмаја күфтарин-
маариф,

Бир һанијјәдә етмәжә изһари-
маариф

Бир мәдрәсә ким вермәжә әсмәр
маариф

Ол мәмләкәт ајәндә дө виран
олар олмаз?!¹

¹ Бах: «Һәјәт» гәзети, 1 јанвар 1906-чи ил, № 6.

Ол мәмләкәтнин әһли пәришан
олар олмаз?!¹

☆

Рәшидбәјин ән бөјүк хидмәтләрдиндөн бири о заман Азәрбајҗанда мүзакирәјә гојулан бәзи мүүһум ичтимаи проблемләрин һалдиндә фәал иштирак етмәсиндән ибарәт-дир. Бу проблемләрдән әжәр бири халг маарифинин инкишафы иди-сә, дикәри гадын мәсәләси иди. О заманкы турулушун гадынлары ән сәдә инсанлыг һүгүгларииндән белә мәһрум етмәси, онлары зүлм вә әсарәт алтында сахламасы мөјүм-дүр. О дөврүн бир сыра зијалылары буну тәбни бир һал һесаб ет-дикләри һалда, Рәшидбәј белә бир дөзүлмәз, мүртәчә ичтимаи һадисәјә гаршы ұсан едир, онун һалли үчүн чарәләр ахтармага чалышыр-ды.

Гадынларын агыр вәзијәтиндән шикајәтләнән Рәшидбәј, «Арвад мәсәләси» рисаләсиндә дәрч етдири-ди шејрләринин бириндә јазырды:

Пәнчеји-зүлматдан арвад јахасын
гуртарса

Гуртарар аләми-ислами савалдан
бачылар

Һејф, сәд һејф дејир арвада (өрәт)
кишиләр

Јашынырлар ким ону көрмәсин
инсан бачылар.

Бир кәс өз арвадына маликин-
мүтләг кәсилер.

Сатын алма гул олур ханәси
виран бачылар.

Дутачаг ев ишинин чүмләсини
фәһлә кими.

Әкәр ол ишдә ола чүз'ичә нөгәсан
бачылар.

Бинәванын башына әр нә гиямәт
гопарар,

Уддуар арвадына хар мүгејлан
бачылар.

Бошарам, өлдүрәрәм... үстүнә ја
евләнәрәм...

Буду хош сөһбәти арвадына һәр
ан бачылар.

Зәһрмарә дөнүр өл өмр ки, арвад
кечирир.

¹ Арвад мәсәләси, сәһ. 36, 37, 1914, Тифлис.

Чөрәји пара, күнү гара пәришан
бачылар...¹

Рәшидбәј гадынларын белә ачынаҗагы һалыны тәсвир етмәклә ки-фајәтләндирди. Онлары «Бу гәдәр зүлмә төһөммүл ејләмәк мүмкүн-мү?»—дејә һәркәтә кәлмәјә чагырырды, гадынлары әсарәдән гуртармаг үчүн гызларын мөктөбләрә чәлб едилмәсини мүүһум чарә кими тәблиг едирди. О јазырды: «Гызларымыз 13 јашына чатан кими елм вә мәрифәтдән әсла бир шеј дидемыш... Һәр кәс мүштәри чыхса опа веририк вә дејирик ки, «Гызы итә дө версән алдадарсан»: Дана буну баша дүшүрүк ки, о гыз әрә көчән-дән бир ил вә ја ики ил сонра ушаг доғуб: ана олачагыдыр; нәсл үчүн өвлад бәсләјәчәкдир». Она көрә дө Әфәндијев гызлары мөктөбләрдә тәһсил вә тәрбијә вермәји, гадын тәһсили мәсәләсини мүүһум бир ичтимаи проблем кими һәл етмәји халгын мөдәни вә итгисади чәһәт-дән тәрәғгиси үчүн мүүһум вә һалли тәхирәсалынымаз бир мәсәлә һесаб едирди. О јазырды: «Тәчрүбә илә иләсбага јетишимшидир ки, һәр бир милләтин вә һәр бир тәифәнин сәадәти вә хошбәхтлији арвадларының дәрәҗеји-елмијјәсиндән асылы-дыр. Јәни нөв бәшәрин һәјәти әр илә арвадынын бир бәдән һесабында јашајыб гүввәји-мәһвәјијләриндән асылыдыр». Бурада Рәшидбәј зијалы гадынларын инкишафымызда ролуну һәддән артыг жүксәлдирсә дә, гадынн чөмијјәт-дә өзүнәмәхсус бөјүк рол ојнады-ғыны гејд етмәк мөгсәдилә бу фикри ирәли сүрмәси етираза сәбәб олмамалыдыр.

Рәшидбәј гадын мәсәләсинин бир нечә дикәр мүүһум чәһәтләринә дә тохунур вә дөврүн мүртәғги тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән он-ларын һәллине чарәләр ахтарырды. Чадранын ејбәчәрәлијиндән шикајәтләнән Рәшидбәј кишиләрин гадынларна чадра өртдүрмәјә һеч бир

Рәшидбәјин гадынныгы мүдафәи едән, онлары елмә, маарифә тәрәф

¹ Р. Әфәндијев, Арвад мәсәләси, сәһ. 26, 1914, Тифлис.

² Јенә орада, сәһ. 14.

³ Јенә орада, сәһ. 14.

⁴ Јенә орада, сәһ. 14.

Һагы олмадығыны гејд едир вә дејирди ки: «Үз арвадларындыр, ону өртмәк вә ачмаг һагы дәји арвад-ларә аиддир!»

Гадын вә кишиләрин бәрәбәр-лик һүгүглари мәсәләсинә тохуна-раг «Гызлары вәсијјәт» адлы шеј-риндә Рәшидбәј јазыр:

«Ата шәрон вәлидир өвладә
Әли Шәфғәт әлидир өвладә
Ғыз да, оғлан да, һәп бәрәбәрдир
Бирн арвад исә, бирн әрдир...»².

Халгын кери галмасынын, гадын-ларын тәһсилдән мәһрум едилмә-синин сәбәбини Рәшидбәј, бир тәр-әфдән, аналарын савадсызлыгында, о бири тәрәфдән дә руһанилә-рин мүртәчә фәалијјәтиндә көрүр-дү. Рәшидбәј «Гара күнлү арвад-ларымызын һалиндән шикајәт» адлы шејриндә јазырды:

«Нәдәнди милләти начи галубды
зари-зәлил,

Әвам галмағына мин чүрә
мәзәммәт олур.

Бунун ики сәбәби вар: бири
әвам «анадыр»,

Бирн дә «Молла нүма» рәһбәри
чамаат олур»³.

Рәшидбәј «Бир гызын суалы» адлы шејриндә гадын тәһсилинә гаршы чыхан моллаларын мүртә-чә нијјәтләринин ишә едир вә ја-зырды:

«Сорду бир исми молладан бир
гыз,

Нә үчүн оғлан елм алыр јалгыз?
Нә олар биз дә елми өјрәнсәк?

Охујуб әмри-Шәримиз билсәк?
Елм инсан үчүн шәрәфәтдир!

Алим олмаг бир өзкә не мөтдир!
Деди молла ки: «Еј һәја кани!

Оху јалгыз савады-гурани:
Јазы јазмаг һарамды арвадә

Јазса намусини верәр бада.
Арвадын елминә лүзүм јоғдуур,

Јазы билмәзсә һеч сөзүм
јоғдуур...»⁴.

Рәшидбәјин гадынныгы мүдафәи едән, онлары елмә, маарифә тәрәф

¹ Р. Әфәндијев, Арвад мәсәләси, сәһ. 3.

² Јенә орада, сәһ. 3.

³ Јенә орада, сәһ. 15.

⁴ Јенә орада, сәһ. 9.

чагыран бу чүр ше'рләрindən чох мисал кәтирмәк оларды. Мүбалигәсиз дејә биләрик ки, ингилабдач әввалки педагог вә язычыларымыз-дан гадын мәсәләсінә даир Рәшидбәј гәдәр чох јазан олмамышдыр. Бүтүн бунлар, дәврүнүн чох вачиб ичтимаи вә маариф мәсәләләриндә Рәшидбәјни һә гәдәр јахындан вә фодакар иштиракыны сүбут едән дә-лилләрдир.

☆

Рәшидбәј маарифә анд мүтәрәғи фикирләр ирәли сүрмәклә јана-шы олараг, һәм дә көркәмли әдәби ирс гојуб кетмишдир. Онуң «Ган очағы», «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кәдәр», «Саггалын кәрә-мәти», «Пул дәлиси», «Бир сач те-линнин гиймәти», «Тифлис сәфәрлә-ри» адлы әсәрләри буна чанлы сү-бутдур. Азәрбајчан Дөвләт Универ-ситетинин нәшријјаты чох фәдјалы бир иш көрәрәк, филология елмләр һәмиздә Әбдулрәһман Абдуллајев-нин көмәји илә Рәшидбәјни драм әсәрләринин күллијјатыны нәшр ет-миш вә беләкликлә, о, көркәмли мә-дәнијјәт хадиминин драм әсәрләри-нин муәсир кәңчәләримиз тәрәфин-дән охунмасына әлверишли имкан јаратмышдыр.

Рәшидбәј өз драм әсәрләриндә дә әсас бир хәтт үзрә үмуми бир идејаны јеритмәјә чалышыр ки, о да, мүхтәсәр десең, көһнәлик, о чүмләдән көһнә мәктәбләр, мәшһәт-дәки көһнә әдәтләр әлҗәһинә кәс-кин етираз етмәкдән, өз һәрәкәт-ләриндә бу әдәтләри тәрәннум едән адамлары ифша етмәкдән, елмин маарифәтин фәјдасыны көстәрмәк-дән ибарәтдир. Мәсәлән, «Ган оча-ғы»нда Рәшидбәј керидә галмыш бир аиләнин мәшһәтиндәки авам-лығы, бу аиләнин вә үмумијјәтлә мүсәлман аиләләринин рәғбәт бәс-ләдији молла мәктәбин амансыз бир сурәтдә тәғйид едир вә онуң јарамазлығыны, халг үчүн агыр зәнчир олдуғуну көстәрир. Рәшид-бәј һәмин әсәрдә мәктәб молласы молла Фәтәлинин дили илә: «Мәк-тәб кабабчы дүканы кими бир ше-јидр. Бир шаһи верән бир шаһлиг кабаб-чөрәк јејәр, бир аббасы ве-

рән, бир аббасылыг. Ушағы оху-дар устанын әсасы, атасынын ки-сәси, анасынын касасы!» демәклә моллаханаларын ич үзүнү ифша елдири. Керидә галмыш мәшһәт ән-әләринин ифшасына даир мүүәллифин башга әсәрләриндән дә мисаллар көстәрмәк олар.

Рәшидбәјни әдәби ирси онун драм әсәрләри илә битмир, о, јуха-рыда дедијимиз кими, гадын азад-лығына, о чүмләдән гадын тәһси-лине даир бир сыра мәзмунлу вә оријинал ше'рләр јазмышдыр. Бу ше'рләриндә о, азәрбајчанлы га-дынларын зулм вә әсәрәт алтында олдуғуну мөһәрәтлә көстәрир, онла-ры елм өйрәнмәјә, мәктәбләрдә оху-маға дә'вәт едир, гадынларын мә-дәнијјәтә говушмағла халгын инки-шафында мисилсиз рол ойнама-ғыны әтрафлы шәрһ едир, гадын-лары әсәрәтдә јашадалары аман-сыз гамчылајыр. Гадынлары вә га-дын тәһсилинә һәср едилән ше'р-ләри, о чүмләдән: «Авам галмаг хотадыр», «Бир гызын суалы», «Гызларә вәсијјәт», «Арвадаларымы-за нәсипәт», «Анамыза хитаб», «Га-ра күнлу арвадаларымызын һалы-дан шинкәјәт», «Бачылар хитаб» вә бир чох башга ше'рләри диггәти мөхб едир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Рәшидбәј ушагалр үчүн бир сыра чох маратлы, рәван охунан, әзбәр-ләмәк үчүн чох әлверишли, 7—8 јашлы шакирдләрин аңлар дәрәчә-синә чох үјгүн ше'рләр јаратмыш-дыр. Бунлардан «Гыргавул», «Ке-чиг», «Ушаг вә күл», «Тәнбәл», «Бүл-бул», «Пајызын күлөји», «Шумал агач», «Түлкү вә кечи» вә бир чох башга ше'рләри «Ушаг бағчасы»ны зәңкинләшдирмиш, дилинин сәдә-лији, мәзмунлу вә маратлы олдуғ-лары үчүн ушагларыны тәрәфин-дән инди дә һәвәслә охунур.

Мәсәлән, «Тәнбәл» һаггындакы ше'риндә охујурут:

«Ојан гәфләт јухусундан,
Кәл әл көтүр јаман күндән

1 Р. Әфәндијев. Драм әсәрләри, сәһ. 8. Баки, 1961.

Јалыш кет бир иш учундан
Бува тап дәрдинә тәнбәл!...
Бу тәнбәллик пис әдәтдир,
Чәк әл бундан хәчәләтдир,
Чалышылгә һә дөвләтдир,
Ајыл еј бишава тәнбәл!

вә ја «Кечи» ше'риндә дејир:

«Башда узун бунузулары,
Јекә сагалл түкү сары,
Кечим кедир дағ јухары
Аман а кечим, а кечим!
Дајан а кечим, а кечим!»

Диггәтәләјиг чәһәт орасыдыр ки, оријинал ше'рләр вә драм әсәрлә-рин мүүәллифи олан Рәшидбәј өз әд-би фәалијјетини мүүәллимлик фә-лијјәти илә бағламышдыр.

☆

Рәшидбәјни бөјүк хидмәтләриндән бири дә онун тәрчүмәчилик фәали-јјәтиндән ибарәтдир. Рус әдәбијјаты классикләри Пушкинин, Лермонто-вун, Крыловун, Жуковскинин вә Толстојун әсәрләриндән тәрчүмә едәрәк бунлары «Ушаг бағчасы», «Бәсирәт-әл-фәл», «Арвад мәсәлә-сы» китабларында нәшр етмәклә, о, азәрбајчанлы кәңчләри рус әд-бијјатынын көзәл нүмунәләри илә таныш етмәк, милли мәдәнијјәтин инкишафы хејринә рус әдәбијјатын-дан истифадә етмәк кими нәчиб мәгсәдә хидмәт едирди.

Рәшидбәјни Нуха вә Гутгашена даир һәлә кечән әсрин дохсанынчы иләриндә јаздығы етнографик мә-галәләрин дә гиймәтли олдуғуну гејд етмәлијик.

Бүтүн бунлар Р. Әфәндијевин мә-дәнијјәтимиз вә маарифимиз тари-хиндә көркәмли бир хадим, мүтәр-әғи бир мүүәллим олдуғуну көс-тәрир.

Лакин елми вә тарихи әдәләт һәминә Рәшидбәјни бахышларын-дакы мәһдудлуғу да кизләтмәмәли-јик. Бу мәһдудлуғу онда иди ки, Рә-шидбәј маарифч чәрчивәсиндән кә-нара чыха билмирди. Көһнәлији, көһнә мәктәбләри, руһаниләри дүз-күн тәғйид едән Рәшидбәј, халгын итисәли вә мәдәни керилијјини вә јохсуллуғуну, гадынларын әсәрәт алтында инләмәсинин сәбәбләрини

ичтимаи-итгәсәди гурулушда, бур-жуа вә мүлкдәрларын халг күтлә-ләрин истисмар вә зулм алтында сахламасында, чаризмин мүстәмлә-кә сјајәсиндә дејил, маариф вә мә-дәнијјәтсизликдә ахтарыдыр. Мәһз она көрә дә јүксәлиш јолуну о, бү-түн өзүндән әввәл јашамыш маа-рифчиләр кими, күтләләр арасында маарифин инкишаф етдирилмәсиндә көрүрдү. Рәшидбәј ше'рләринин бириндә белә дејирди:

Маарифин һүнәрилә чаһанда

сәрвәт олур,

Бу сәрвәт илә дә милләт һүнәрилә

милләт олур.

О милләтин ки, маарифлә

сәрвәти вардыр

Бу фәни аләм она бир бусәти-

чәһнәт олур.¹

Рәшидбәјни бахышларындакы мәһдудлуғу тәкчә бу дејилди, һәм дә ондан ибарәт иди ки, елм вә маарифин јайылмасы, гадынларын маарифә говушмасы, бир сөзлә әзәдлығы мәсәләләринә даир ирәли сурәлү мүдәфәи етдији чох мүтәрәғи фикирләрини о, гуранин һөкм-ләри илә исабәт етмәјә чалышырды. Рәшидбәј бәлкә дә рәғибләринә га-либ кәлмәк үчүн бундан бир үсул кими истифадә едирди. Лакин өзү-нүн бөјүк јерлисис олан М. Ф. Ахун-довун һәлә XIX әсрин орталарында «Бүтүн динләри мән үјдурмадан башга бир ше'р һесаб етмирәм» де-мәсиндән сонра, бир чох маариф мә-сәләсини динә истинад едәрәк субу-та чалышмасында Рәшидбәј һагг газәндирә билмарик. Лакин Рә-шидбәјни бахышларындакы вә ке-рилик һеч дә онун мәдәнијјәтими тарихиндәки ролуну әзалтмыр.

☆

Рәшидбәјни мәдәни инкишафы угрунда фодакарлыгга чалышды-ғы Азәрбајчан, бөјүк мәдәни инги-лаб јолу кечмиш вә көкүндән дә-јишмишдир. Коммунист партијјасы-нын мүдрәк рәһбәрлији, Совет һө-күмәтинин түкәнмәз гајгысы сјајә-синдә Совет Азәрбајчаны јохсул-

1 Р. Әфәндијев. Арвад мәсәләси сәһ. 20.

луг, мискинлик ва керилижин дашыны атышы, мүасир сөнаје, механик ләшдирилмиш кәнд тәсәррүфаты вә жүксәк мөдәнијјәтә малик олан республикаја чеврилмишдир, бүтүн совет халгларынын вә биринчи нөвбәдә рус халгынын көмәји илә социализм гурмуш, гардаш халгларла бирликдә нәһәнк аддымларла коммунизмә доғру кедир. Инкишафмызын бу жүксәк зирвәсиндән халгымызын тарихини сејр етдикдә онун габагчыла адамларынын нәчиб фәалијјәтини һөрмәтлә гијмәтләндирмәк борчумузду. Халгымызын бәлә адамларындан бири дә Рәшидбәј Әфәндијевдир.

Көркәмли маариф хадими Р. Әфәндијевин—бүтүн өмрүнү халгын инкишафы јолунда сәрф едән бу нәчиб мүәллимин педагожи вә әдәби ирсини әтрафлы өјрәнмәк чох вачибдир. Рәшидбәјин педагожи вә әдәби ирсини өјрәнмәк вә јаймағ сәһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Булар нә гәдәр гијмәтли олса да кифәјәт дејилдир. Рәшидбәј һаггында тутарлы монография јазылмасы елм сәһәсиндә мүһүм вәзифәләримиздән биридир вә биз бу вәзифәни көркәмли педагоғ вә әдибин халгымыза етмиш олдугу бөјүк хидмәтә лајиг бир сурәтдә јеринә јетирмәлијик.

М. МӘҺӘРРӘМОВ,
педагожи елмәрә намизәди, досент.

БӨЈҮК ПЕДАГОГ ВӘ ПСИХОЛОГ

Бөјүк мүтәфәккир вә алим, педагоғ вә психолоғ Константин Дмитријевич Ушински (1824--1870), санки өзүнүн һәјәт программына мүәјјән едәрәк; күндәлијиндә јазмышды: «Мүмкүн гәдәр вәтәнимә даһа артығ фәјда вермәк — һәјәтимын јекәнә мәғсәдидир вә бүтүн габиліјјәтләрини буна һәср етмәлијәм».

Бу доғрудан да белә олду. Аловлу вәтәнпәрвәр дөврүн төрәтдији бүтүн маниә вә мәһрумнәјјәтләрә мәрдиклә синә кәрәрәк мәһалы өмрүнүн сонунә гәдәр бу һәјәт программына садиг галыб, вәтәнинә, дунја елминә мисилсиз хидмәтләр көстәрди. К. Д. Ушински еһтираслы педагожи фәалијјәти вә өлмәз әсәрләри илә халғ маарифинә бир сыра јениликләр кәтирди, оријинал педагожи нәзәријјә јарадарағ габагчыла елми фикри зәнкинләшдирди. Онун көзәл дәрсликләри — «Ушағ аламы» («Детски мир»), «Вәтән дили» («Родное слово») — насилләрин јетишмәсиндә бөјүк рол ојнады, мүтәрәғги тәсири илә Русиянын сәрһәдләрини ашды. Онун «Инсан тәрбијә объекти кими» («Педагожи антрополокија») адлы бөјүк психоложи-педагожи әсәри, Маркса гәдәрки дунја педагожи фикринин зирвәсиндә дурурду.

К. Д. Ушински сијасы вә фәлсәфи әғидәси етибары илә Кертсен вә Белинскинин, Чернышевски вә Добролјубовун ингилаби демократик идејалары сәвијјәсинә жүксәлмәсә дә, онун дунјабахышында материализм үнсүрләри көркәмли јер тутур. К. Д. Ушински 60-чы илләрин рус материалист фәлсәфәсинин тәсири алтында өзүнүн психоложи тәлиминдә физиоложи билликләрә асасланмыш, тәлим просесинин мүһүм мәсәләрини елми сурәтдә һәлл етмишдир. О, кәндиләрин тәккимлиликдән азад олунмасына, Русиянын јени јол илә инкишафына истәјир, халгын савадланмасына тәләб едирди.

К. Д. Ушинскинин педагожи системинин әсасына онун маһијјәт вә гүдрәтини ифадә едән хәлгилик тәшкил едирди. Хәлгилик принципләринин маһијјәти бунда ифадә олунурду ки, тәрбијә бүгүнлүклә халгын өһдәсинә верилмәли вә ичбари тәһсил јолу илә јенијетмә нәсли там аһәтә етмәлидир; ушағларә дунјәви тәһсил верилмәли онлар һәјәт вә әмәјтә һазырланмалыдыр; тәлим, инсанын јетишмәсиндә мәркәзи мөһәгә тутан ана дилиндә олмалыдыр; ушағлардә жүксәк әхлаг, әмәксевәрлик, намуслулуғ, доғручулуғ, вәтәнпәрвәрлик, инсана һөрмәт вә мәһәббәт тәрбијә едилмәлидир; гадынларә кишиләрә бәрәбәр тәрбијә вә тәһсил верилмәлидир; хәлгилик идејасына јабанчы олан педагожи систем вә тәчрүбәләрин тәнғидсиз гәбул едилиб тәтбиг олунмасына јол верилмәлидир.

К. Д. Ушинскијә көрә, ичтиман һадисә вә объектив ганунларә малик олан тәрбијә инсанын физики, әгли вә әхлағи гүвәләрини инкишаф етдирмәли, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт јетишдирмә-

Сумгајыт шәһәриндәки 12 нөмрәли бејнәлмилләл сәккизиллик мәктәбин мүәллими Халидә Вәлиханова, рус бәлмәси үзрә III «г» синфиндә ана дили дәрси кечәрән.

Фото В. Тағыјевидир.